

A Historical Analysis of Three Arab-Sassanid Coins of Bišāpur

Katayoun Fekripour*
Fariba Sharifian**

Abstract

Arab-Sassanid coins were minted after the conquest of Iran by Muslims in the style of Sassanid coins with a Kufic border margin. Most of the coins of the Arab conquerors were silver, but next to them, a large number of copper coins have been found, which often have a great variety of designs. In a few copper coins, there is the name of the mint, the year of coinage, and the name of the ruler. Sometimes in the coins, we come across letters that have not been mentioned in historical texts. These letters make it difficult to identify many copper coins. The subject of the present study was to examine 3 types of Arab-Sassanid copper coins which had the phrase Abād/Azād Bišāpur with a hybrid image on the reverse. As these three coins had no date, this research aimed to answer these questions: is it possible to set a time limit for them considering the chronology of the coins minted in Bišāpur? Does the phrase of the reverse have a special meaning? Or does it just indicate the name of the mint? And is the right word of the obverse the name of the ruler of the area?

Introduction

Before the rise of Islam, the Arabs used common Sassanid and Byzantine coins in their trade (Rezai Baghbidi, 2014, p. 12). Therefore, after capturing the regions of Iran, they started multiplying Dirhams in the style of Sassanid coins and with the images of Khosrow II, Yazdgerd III, and rarely Hormoz IV. To differentiate their coins from the Sassanids, they wrote Islamic words such as Bismillah, Jayyed, Bismillah Rabbi in Kufic script on the edge of the coins (Sarfaraz & Avarzamani, 2010, p. 137). These coins became known as Arab-Sassanid coins. At first, the name of the Sassanid king was multiplied on the coins, but after Mu'awiyah ibn Abi Sufiyan came to power in 41 AH, the name of the Sassanid king was gradually removed from the coins (Gyselen, 2000, p. 28).

In addition to silver coins, various copper coins have been found in Iranian archeological sites, especially in Fars and Khuzestan regions. Perhaps the reason for this diversity is the lack of a unified central government in different regions. In the turmoil, local commanders were able to form independent governments. Perhaps the Arabs themselves, to manage their conquests, gave power and authority to the local rulers to run the affairs optimally. For whatever reason, the local rulers did not see themselves as obliged to follow the official Arab-Sassanid coins and minted the copper coins to legitimize their work. What is certain is that the coinage of copper coins, unlike silver coins, was not for circulation throughout the country (Gyselen, 2000, p. 15-16).

* Associate Professor, Department of Old Iranian Languages and Texts, Faculty of Linguistics, Inscriptions and Texts, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran (Corresponding Author)

** Assistant Professor, Department of Old Iranian Languages and Texts, Faculty of Linguistics, Inscriptions and Texts, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran

Unfortunately, the historical texts written by Islamic writers do not say much about the local rulers, which makes it difficult to identify the many copper coins obtained from different cities. The coins examined by the authors of the present study were in the same category; that is, the written name on the coin did not appear in historical texts, and unfortunately, they did not have a coinage date.

Material & Methods

While documenting the coins of the Bu Ali Museum in Hamedan, the authors of this study came across two types of Sassanid copper coins, which had differences in terms of image and inscription with other coins in this collection. There are three types of coins on which, the reverse of the coins, show the phrases of Abād/Azād Bišāpur with the hybrid image on the reverse (a bull with a bearded human head). They differ in the inscriptions and the image on the obverse. This research has been done with a descriptive-historical method based on library studies.

Discussion of Results & Conclusions

The results of this study showed that all three coins showed the human bust. In the first type, coins entitled 'Dārā', contained the most examples of our collection; the bearded frontal bust was surrounded with an aura likely the Zoroastrian fire. On the obverse of the first type, the word 'Dārā/Dārāy' has been depicted on the right edge. On the left, similar to the coins of Khosrow II, the phrase *xwarrah abzūd* can be seen.

In the second type, in coins entitled 'Abāy', two frontal busts can be seen that the left one was smaller, and the right showed a bearded man with straight hair wearing a Roman-style dress ornamented with a hook on the right side. In the coin of the second type, the word 'Ābāy' on the right and the word '*xwarrah abzūd*' on the left have been depicted. The word on the right edge was read 'Āzād' firstly (Curiel & Gyselen, 1980, p. 171). However, considering the arrival of the letter 'd' at the end of the word, 'Abāy' seemed to be more correct (Gyselen, 2000, p. 71.)

The third type showed two heads on one bust clinging to each other from behind. The crown of the pearl was marked with two wings around it and the crescent above. On the obverse, the word 'Abzāy' on the right edge and '*xwarrah*' on the left have been depicted. 'Abzāy' can be a present stem of *abzūdan* and could mean 'increase' (Mackenzie, 2000, p. 32). Three coin types displayed on the reverse had a mythical animal composed of the body of a zebu and human bearded head wearing a winged crown. The reverse legends were common and the phrase Abād/Azād Bišāpur has been depicted on the left side.

There are different theories about the 'Dārā' coin that was more common in our collection: 1) the specific name of the person, 2) the abbreviation of the name of the city of Dārābgard, and 3) the agent noun of the verb 'dāštan'. If this coin followed the Sassanid silver coins, it should be expected that the name of the ruler was mentioned on the right side of the coin. 'Dārā' is a name that has also appeared on Sassanid seals and bullae (Gignoux, 1986; Gyselen, 1993; Yamauchi, 1993). In the *Nihon Shoki* (Chronicles of Japan), one of the earliest Japanese historical sources, it has been mentioned that in 660, when an Iranian (Persian), whose name was Dārā, returned to his country. He promised the Emperor that he would come back and work for him again (Morita, 2012). This person seemed to be from a noble class and was of special importance to the Emperor of Japan. The above cases showed that the name 'Dārā' was common among the Iranians during the Sassanid and the early Islamic period. There may also be a connection between 'Dārā' on the coin and the person who has been written in the *Chronicles of Japan*. Perhaps he was one of the Iranian nobles who came to Iran during the internal revolt and managed a region.

But in the case of the other two coins, the special name 'Abāy' or 'Abzāy' has never been seen on seals or historical texts. Of course, as mentioned above, on the right side of the

obverse of the Arab- Sassanid copper coins, there was not always a proper name.

Looking at the chronometry of coins and according to what was said about 'Dārā' and his presence in Iran, it might be assumed that the coin was minted in the year 40 AH. This is the same year that there were riots in the region since the martyrdom of Imam Ali, and Azād-Biṣāpur refers to the independence of the region during this period. The other two coins 'Abzāy' and 'Abāy' were minted following the coinage of 'Dārā' as a slogan.

Keywords

Arab-Sassanid, Dārā, Abāy, Abzay, Copper Coins, Biṣāpur.

References

1. Aghili, A. (1998). *Darolzarbhaye Iran darDoreyeIslami*. Tehran: Mahmud AfsharYazdi Press.
2. Al-Baladhuri, A. Y. (1987). *Futuh al- Buldān*. Beirut: Mu'assasat Al-m'āref
3. Al-yaqubi, I. W. (2003). *The History (Ta'rikh)*. Translated by Mohammad Ebrahim Ayati. Ninth Edition. Tehran: Elmi-Farhangi Publication.
4. Amini, A. (2010). *Sassanid Coins*. Tehran: Pazineh Publication.
5. Askari Chaverdi, A., & Cereti, C. (2013). Preliminary Notes on Two Small Groups of Sasanid Bullae Recently Discovered in Fars. In: *Commentations Iranicae. Vladimiro f. Aaron Livschits nonagenario donum natalicium*. S. Tokhtasev & P. Luria (Eds.). Saint-Petersburg. 182-190.
6. Curiel, R., Gyselen, R. (1980). Une collection de monnaies de cuivre sasanides tardives et arabo- sasanides. *Studia Iranica*. tome9, Fasc. 2, Leiden. 163-184.
7. Dadvar, A., & Mobini, M. (2009). *Composite Beasts in Ancient Iranian Arts*. First Edition, Tehran: Alzahra University Press.
8. Daryaeae, T. (2010). When the End is Near: Barbarized Armies and Barracks Kings of Late Antique Iran. *Ancient and Middle Iranian Studies*, 43-52.
9. Daryaeae, T. (2014). *Iranian Kingship, the Arab Conquest and Zoroastrian Apocalypse: The History of Fars and beyond in Late Antiquity*. Translated by Shahram Jalilian, Tehran: Toos Publication.
10. Daryaeae, T. (2016). Persian Lords and the Umayyad: Cooperation and Coexistence in a Turbulent Time. *Christians and Others in the Umayyad State*, 73-82.
11. Dinvari A. H. D. (1992). *Akhbar-ol-tevval*. Translated by Mahmood Mahdavi Damghani, Fourth Edition, Tehran: Ney Publication.
12. Frye, R. N. (1996). *The Golden Age of Persia*. Translated by Mohammad Rajabnia, Tehran: Soroush Press.
13. Frye, R. N. (2004). The Political History of Iran under the Sassanids. In: *The Cambridge History of Iran*. Ehsan Yarshater (Ed.), Hassan Anusheh (Tran.). Tehran: Amirkabir Publication. 217-276.
14. Gariboldy, A. (2016). *Sassanid Coinage and History*. Translated by Shahin Aryamanesh. Tehran: Aryaramna Press.
15. Ghasemi, P., Gyselen, R., Norouzi, R., & Rezai, A. (2017). Reconstruction of the Divisions of Sassanid Province of Biṣābuhr Based on the Discovery of Some New Toponyms from the Administrative Bullae of Seyfabad Castle, Kazerun, Fars. *Pazhoheshaye Bastanshenasi*, 14(7), 91-102.
16. Gignoux, Ph. (1974). Les Bulles Sassanides de Qasr-I Abu Nasr. In : *Memorial Jean de Menasce*. Philip Gignoux & Ahmad Tafazzoli (Eds.). Louvain. 169-187.
17. Gignoux, Ph., & Gyselen, R. (1982). *Sceaux Sassanids de Diverses Collections Privées*. Leuven: Éditions Peeters.

18. Gignoux, Ph. (1986). *Noms Propres Sassanides en Moyen-Perse épigraphique*. Fasc.II, de l'Iranisches Personennamenbuch. Band II, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
19. Gyselen, R. (1993). *Catalogue des sceaux, camées, et bulles sassanides de la Bibliothèque nationale et du Musée du Louvre*. Paris: Bibliothèque Nationale.
20. Gyselen, R. (2000). *Arab-Sasanian Copper Coinage*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
21. Hassuri, A. (1992). *The last King*. First Edition, Tehran: Bahman Publication.
22. Heidmann, S. (2010). *The Standing Caliph-Type, the Object on the Reverse in: Coinage and History in the Seventh Century Near East 2*. Proceedings of the 12th Seventh Century Syrian Numismatic Round Table Held at Gonville and Caius Colledge, Andrew Oddy (Ed.). London. 23-34.
23. Hosseini Fasaee, H. M. H. (1988). *Farsnameh Naseri*. Mansour Rastegar Fasaee (Ed.). Tehran: Amir Kabir Publication.
24. Ibn al-Balkhi (2006). *Farsnameh*. G. le Strange & R.A. Nicholson (Eds.). Tehran: Asatir Publication.
25. Isfahani, H. I. H. (1967). *Thhhhhh yyy nnnnnnn na nnnnnnn* Translated by Ja'far Shi'ār. Tehran: Publication of Cultural Foundation.
26. Machenzie, D. N. (2000). *A Concise Pahlavi Dictionary*. Translated by Mahshid Mirfakhraie, Second Edition, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies Press.
27. Miles, G. (1973). The Coins. In: *Sasanian Remains from Qasr-I Abu Nasr*. R.N. Frye (Ed.). Massachusetts, Cambridge: Harvard University Press.
28. Mochiri, M. I. (2010). *Arab-Sasanian Civil War Coinage, Manichaeans, Yazidiya, and other Khawarij*. Translated by Mahdieh Dastmalchi, First Edition, Tehran: Pazineh Publication.
29. Morita, T. (2012). Japan, iv. Iranians in Japan. *Encyclopædia Iranica*, XIV. Fasc. 5&6, pp. 558-561, available online at: <http://www.iranicaonline.org/articles/japan-iv-iranians-in-japan-1> (accessed on 30 December 2012)
30. Nafisi, S. (2005). *The Social History of Iran after the fall of the Sasanian Dynasty up to the Fall of Umayyads Dynasty*. Tehran: Asatir Publication.
31. Rastegar, H. (2016). *Investigation and Classification of Arab-Sassanid Coins*. First Edition, Tehran: Pazineh Publication.
32. Rezai Baghbidi, H. (2014). *The Islamic Coins of Iran, from the Beginning to the Rise of the Seljuqs*. Tehran: Samt Publication.
33. Sarfaraz, A. A., & Avarzamani, F. (2010). *Iranian Coins: from the Early Beginning to Zand Dynasty*. Tehran: Samt Publication.
34. Shams-Eshragh, A. (1990). *A Study of the Earliest Coinage of the Islam Empire*. Isfahan: Estack Co.
35. Ṭabari, M. J. (1973). *The History of al-Ṭiiii*. Translated by Abolghasem Payandeh. First Edition, Tehran: Publication of Cultural Foundation.
36. Treadwell, L. (2008). The Copper Coinage of Umayyad Iran. *The Numismatic Chronicle*, Volume 168. Royal Numismatic Society, 331-381.
37. Walker, J. (1941). *A Catalogue of the Arab- Sasanian Coins*. London: British Museum Press.
38. Walker, J. (1999). *Monnaies Sassanides et Arabes provenant des fouilles de Bîchâpour*. Translated by Ali Karimi. Tehran: Institute of cultural Heritage Press.
39. Yamauchi, K. (1993). *Iranian Studies 5: The Vocabulary of Sasanian Seals*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa Press.
40. Zarrinkoob, A. H. (2008). The Arab Conquest of Iran and its Aftermath. In: *The Cambridge History of Iran*. Volume IV, From the Arab Invasion to the Saljuqs. Richard N. Frye (Ed.). *Translated by Hasan Anusheh*. Tehran: Amir Kabir Publication, 9-50i

فصل‌نامه پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره اول (پیاپی ۴۵)، بهار ۱۳۹۹، صص ۹۵-۱۰۸

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۱/۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۳

Doi: [10.22108/JHR.2020.121331.1924](https://doi.org/10.22108/JHR.2020.121331.1924)

تحلیل تاریخی سه سکه عرب‌ساسانی بیشاپور (سده نخست قمری)

کتایون فکری‌پور* - فریبا شریفیان**

چکیده

اعراب مسلمان پس از فتح ایران، سکه‌هایی به سبک سکه‌های ساسانی با حاشیه‌ای به خط کوفی، ضرب کردند که به سکه‌های عرب‌ساسانی معروف شد. بیشتر سکه‌های عرب‌ساسانی نقره‌اند؛ اما در کنار آنها شمار فراوانی سکه مسی نیز به دست آمده است. روی تعداد کمی از این سکه‌ها نام ضرب‌خانه، سال ضرب و نام حاکم حک شده است. تنوع بسیار در نقش، از ویژگی‌های بارز این سکه‌هاست.

یکی از مشکلات موجود در این سکه‌ها، وجود آن دسته از اسامی خاصی است که در متون تاریخی به آنها اشاره‌ای نشده است؛ از این رو برای پژوهشگر، قرائت این نام‌ها و تشخیص هویتی آنها کاری بس دشوار است.

در مجموعه سکه‌های موزه بوعلی همدان با دو نوع سکه مسی عرب‌ساسانی مواجه می‌شویم که با سایر سکه‌های این مجموعه تفاوت‌هایی دارند؛ در حالی که پشت هر دو سکه به طور کامل با هم یکسان است، روی سکه‌ها از لحاظ نقش و کتیبه متفاوت است. گیزلن (Gyselen) در اثر شناخته‌شده خود با نام سکه‌های مسی عرب‌ساسانی به سه نوع از این سکه‌ها اشاره کرده است که پشت هر سه سکه عبارت آباد/آزاد بیشاپور با تصویر موجودی ترکیبی، گاو نر کوهان‌دار با سر انسان ریش‌دار، حک شده است؛ اما نوشته و نقش روی سکه‌ها متفاوت است.

با توجه به اینکه این سکه‌ها از زاویه دید خاص نویسندگان تاکنون بررسی نشده است، در این پژوهش نویسندگان تلاش می‌کنند با روش تاریخی‌توصیفی و براساس مطالعات کتابخانه‌ای، به پرسش‌های زیر پاسخ بدهند: آیا واژه سمت راست روی سکه‌ها نام حاکم منطقه است؟ آیا عبارت پشت سکه‌ها مفهوم خاصی دارد یا فقط نشان‌دهنده نام ضرب‌خانه است؟ آیا با در نظر گرفتن گاه‌شماری سکه‌های ضرب بیشاپور، می‌توان حدود زمانی برای آنها در نظر گرفت؟

واژه‌های کلیدی: عرب‌ساسانی، دارا، ابای، آزادبیشاپور، آبادبیشاپور.

* دانشیار گروه زبان‌های باستانی و متون کهن، پژوهشکده زبان‌شناسی، کتیبه‌ها و متون، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران،

ایران (نویسنده مسؤول) katayoun.fekripour@yahoo.com

** استادیار گروه زبان‌های باستانی و متون کهن، پژوهشکده زبان‌شناسی، کتیبه‌ها و متون، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران،

ایران sushansfar@gmail.com

مقدمه

فراوانی نیز در سایت‌های باستان‌شناسی ایران، به‌ویژه در منطقه فارس و خوزستان، به دست آمده است. شاید این ادعا ممکن باشد که نبود حکومت مرکزی و یکپارچه در مناطق مختلف، علت این تنوع بوده است. در اوضاع نابسامان آن دوران، سرداران و فرماندهان محلی امکان تشکیل حکومت‌های مستقل را یافتند. شاید هم خود اعراب با هدف اداره فتوحات خود، برای اداره بهینه امور، اختیار و قدرت را به دست حاکمان محلی دادند. به هر علت، حاکمان محلی خود را موظف به پیروی از سکه‌های رسمی عرب‌ساسانی ندانستند و برای مشروعیت‌بخشیدن به کار خود، سکه‌های مسی را ضرب کردند. آنچه مسلم است ضرب سکه‌های مسی، برخلاف سکه‌های نقره، برای گردش در تمام کشور نبوده است (Gyselen, 2000: 15-16).

متأسفانه در متون تاریخی که نویسندگان اسلامی نوشته‌اند، از حکام محلی سخن چندانی گفته نشده است. این مسئله کار را برای شناسایی سکه‌های مسی فراوانی که از شهرهای گوناگون به دست آمده است، مشکل می‌کند. سکه‌های موضوع این پژوهش نیز از همین دسته‌اند؛ یعنی نام نوشته‌شده روی سکه در متون تاریخی نیامده است و متأسفانه تاریخ ضرب هم ندارند. تصویر پشت هر سه سکه، موجود ترکیبی گاو نر کوهان‌دار با سر انسان ریش‌دار است و عبارت آباد/آزاد بیشاپور در سمت چپ دیده می‌شود. تفاوت آنها در نوشته‌ها و تصویر روی سکه‌هاست.

دو نمونه از این سکه‌ها با نام «دارا» و «آبای» هنگام مستندسازی سکه‌های موزه بوعلی همدان در اختیارمان قرار گرفت و با مطالعه پژوهش‌های پیشین، متوجه نمونه سوم با نام «ابزای» نیز شدیم. حال این پرسش پیش می‌آید: آیا واژه سمت راست روی سکه‌ها نام حاکم منطقه است؟ آیا عبارت پشت سکه‌ها نام ضراب‌خانه است یا مفهوم خاصی دارد؟ آیا با در نظر

حمله اعراب مسلمان به مرزهای غربی ایران در سال دوازدهم قمری برابر با سال دوم سلطنت یزدگرد سوم روی داد (طبری، ۱۳۵۲: ۱۷۴). یزدگرد سوم، آخرین شاه ساسانی، به علت دسته‌بندی و اختلاف در بین سپاهیان، موفق نشد سپاه بزرگی علیه اعراب مسلمان برپا کند؛ در نتیجه ایرانیان شکست خوردند که به تصرف بعضی از شهرهای ایران به دست عرب‌ها منجر شد. بعضی از حاکمان محلی و دهقانان نیز با فاتحان مسلمان برای پرداخت جزیه توافق کردند تا مردمان را قربانی حکومتی نکنند که به نظر می‌رسید دیگر مشروعیتی ندارد (Daryaei, 2010: 52)؛ البته در این میان اعضای خاندان شاهی ساسانی در زمان‌های گوناگون کوشیدند در برابر اعراب حاکم بر ایران طغیان کنند. این از وفاداری به دودمان ساسانی در میان اشرافیت ایران نشان دارد، آن هم در زمانی که به احیای امپراتوری ساسانی هیچ امیدی نبود (فرای، ۱۳۸۳: ۲۷۲).

پیش از ظهور اسلام، عرب‌ها در دادوستدهای خود از سکه‌های رایج ساسانی و بیزانسی استفاده می‌کردند (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲)؛ بنابراین پس از تصرف مناطق ایران، ضرب درهم‌هایی به سبک سکه‌های ساسانی و با تصاویر خسرو دوم و یزدگرد سوم و به‌ندرت هرمز چهارم را شروع کردند. آنها برای متفاوت کردن سکه‌های خود از ساسانیان، در حاشیه سکه‌ها واژه‌های اسلامی مانند بسم‌الله و جید بسم‌الله ربی را به خط کوفی نوشتند (سرفراز، ۱۳۸۹: ۱۳۷). این سکه‌ها به سکه‌های عرب‌ساسانی معروف شدند. در ابتدا نام شاه ساسانی روی سکه‌ها ضرب می‌شد؛ ولی پس از روی کار آمدن معاویه بن ابی‌سفیان در سال ۴۱ق/۶۶۲م، به تدریج نام شاه ساسانی از روی سکه‌ها حذف شد (Gyselen, 2000: 28).

علاوه بر سکه‌های نقره، سکه‌های مسی متنوع و

گرفتن گاه‌شماری سکه‌های ضرب بیشاپور، در نظر گرفتن حدود زمانی برای آنها ممکن است؟

پیشینه پژوهش

درباره سکه‌های مسی موضوع پژوهش، جرج مایلز (George Miles) در سال ۱۹۷۳م در کتاب *Sasanian Remains from Qasr- I Abu Nasr* اطلاعات مفیدی جمع‌آوری کرد. کوریل (Curiel) و گیزلن (Gyselen) در مقاله خود در *Studia Iranica* که در سال ۱۹۸۰م چاپ شد، توضیحاتی درباره این دسته از سکه‌های عرب‌ساسانی مسی می‌دهند. گیزلن در سال ۲۰۰۰م، در کتاب *سکه‌های مسی عرب‌ساسانی به مجموعه تا حدودی کامل از سکه‌های مسی، از جمله این سکه‌ها، اشاره کرده است*. رضایی باغبیدی در سال ۱۳۹۳ در کتاب *سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان*، مجموعه کاملی از سکه‌های عرب‌ساسانی و اسلامی، از جمله این سکه‌ها را به تصویر کشیده است. شمس اشراق در سال ۱۳۶۹، در کتاب *نخستین سکه‌های امپراتوری اسلام به این سکه‌ها اشاره کوتاهی کرده است*. تورج دریایی در سال ۱۳۹۳ در کتاب *شاهنشاهی ایران، پیروزی عرب‌ها و فرجام‌شناختی زردشتی صفحه‌ای از فصل سوم کتاب را به توضیح درباره سکه‌های دارا و آزاد اختصاص داده است*. علی‌حضور نیز در سال ۱۳۷۱، در کتاب *آخرین شاه این سکه‌ها را سکه‌های آباد بیشاپور معرفی کرده است*؛ اما این سه سکه به گونه‌ای که در این پژوهش در کانون بحث‌اند، سابقه پژوهشی خاصی ندارند.

بحث

تعدادی از سکه‌های مسی عرب‌ساسانی، از طرح رو یا پشت سکه‌های نقره ساسانی تبعیت کرده‌اند و تعداد کمی از آنها نام حاکم را نشان می‌دهند. در پشت

سکه‌ها نیز به ندرت، دو کتیبه راست و چپ را با نام ضراب‌خانه و تاریخ ضرب سکه مشاهده می‌کنیم. درون مایه سکه‌های مسی، در مقایسه با درهم‌ها، بسیار متنوع‌تر است. نیم‌تنه بدون شک تصویر معمول رو و پشت سکه‌هاست که در بعضی از آنها تقلیدی از نیم‌تنه محصور در هاله‌ای از آتش با طرحی از پوشاک خسرو دوم به چشم می‌خورد. آتشدان با یا بدون نگهبان آتش نیز در پشت تعدادی از سکه‌ها دیده می‌شود. نقش مایه‌های دیگری که تنها روی سکه‌های مسی عرب‌ساسانی به صورت منحصربه‌فرد مشاهده می‌شود، تصاویر تمام‌قد انسان گاهی در حال دعا، طرح حیواناتی نظیر قوچ و بز کوهی و اسب یا حیوانات ترکیبی مانند اسب بال‌دار و سیمرغ و گوپت‌شاه است (Gyselen, 2000: 56,60,64).

سکه‌های مسی در بیشتر مواقع تاریخ ندارند و در نظر گرفتن توالی زمانی برای آنها ممکن نیست. تاکنون در اثر کاوش‌های باستان‌شناسی از منطقه بیشاپور و قصر ابونصر، سه نوع سکه با درون‌مایه موجود ترکیبی تاج‌دار در پشت سکه به دست آمده است که دو نوع از آن در موزه بوعلی همدان موجود است.

نقش مایه روی سکه‌ها

نقش مایه هر سه سکه، تصاویر نیم‌تنه انسانی است. در سکه نوع نخست با نام «دارا» که بیشترین نمونه مجموعه ما را شامل می‌شود، نیم‌تنه‌ای ریش‌دار از روبه‌روست (تصویر ۱) که هاله‌ای به‌احتمال از آتش، دور سر او کشیده شده است. استفاده از هاله آتش در بعضی از سکه‌های خسرو دوم (تصویر ۲، الف) و سکه‌های عرب‌ساسانی با ضراب‌خانه‌های مختلف مشاهده شده است (Gyselen, 2000:138, 154 163,165) (تصویر ۲، ب).

روی پیشانی سه خط نقطه‌چین دار دیده می‌شود

جواهر درشت در پایین آن است. دور سکه حلقه‌ای زنجیرمانند دیده می‌شود.

به نظر گروپ نیم‌تنه روی سکه ممکن است تصویری از ایزد فره باشد که هاله‌ای از آتش دور آن را فرا گرفته است. به عقیده او این سکه‌ای شاهی نیست و سکه شانس بوده است (Miles, 1973: 32).

که گویا خواسته‌اند مشابه سکه خسرو ضرب کنند؛ ولی این کار بدون ظرافت و با بی‌دقتی انجام شده است. این تصویر لباسی با تزئینات مشابه سکه‌های شاهان ساسانی دارد و گوشواره‌ای بزرگ با حلقه‌ای پهن در بالا و دو حلقه متحدالمرکز در پایین آن بر گوش دارد. گردنبندش شبیه گردنبند شاهان ساسانی، پس از خسرو اول، ردیفی مروارید نشان با سه قطعه

تصویر ۱: سکه دارا و طرح آن (عکاس: آقای سیدی تبار، موزه بوعلی همدان، طرح سکه (Gyselen, 2000: 122)).

تصویر ۲: الف. سکه خسرو پرویز (امینی، ۱۳۸۹: ۲۲۸)؛ ب. سکه عرب‌ساسانی به‌دست‌آمده از حفاری بیشاپور

(Gyselen, 2000: 163).

به بالاست و جامه‌ای به سبک رومیان بر تن دارد که در سمت راست به قلابی مزین است (تصویر ۳). شاید به علت سبک لباس و آرایش مو و تصویر کوچک سمت چپ، آن را سبک بیزانسی می‌دانند

در سکه نوع دوم با نام «آبای»، تصویر دو نیم‌تنه از روبه‌رو دیده می‌شود. تصویر سمت چپ کوچک‌تر است و تصویر سمت راست مردی دارای ریش با موهای صاف را نشان می‌دهد که انتهای موهای او رو

کوچک تر، ستاره و در سمت چپ آن سه نقطه به چشم می خورد.

(مقایسه شود با تصویر ۴) (شمس اشراق، ۱۳۶۹: ۱۰۴؛ رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۸۰). بالای سر، هلال ماه با نقطه‌ای درون آن دیده می شود. در بالای تصویر

تصویر ۳: سکه «آبای» و طرح آن (عکاس: آقای سیدی تبار موزه بوعلی همدان، طرح سکه (Gyselen, 2000: 123).

تصویر ۴: سکه عرب بیزانسی (Heidmann, 2010: PL.16.I).

سکه‌ای با ضرب «وه ازامید کواد» (ارجان) و سال ۸۳ق/۷۰۴م است (تصویر ۶). همانند این تصویر روی گل مهرهای ساسانی نیز وجود دارد (تصویر ۷).

نقش مایه سکه نوع سوم (تصویر ۵) دو سر را که از پشت به هم چسبیده‌اند، روی یک نیم تنه نشان می دهد. تاجی مرواریدنشان با دو بال در اطراف و هلال ماه در بالا دیده می شود. روی این سکه، مشابه

تصویر ۵ سکه ایزای (Gyselen, 2000: 120) تصویر ۶ سکه عرب ساسانی ضرب ارجان سال ۸۳ (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۳۷).

ب

الف

تصویر ۷ الف: مهر ساسانی (Gignoux et Gyselen, 1982: pl XXIII)؛ ب. گل مهر ساسانی به دست آمده از قصر ابونصر موجود در موزه ملی ایران (عکاس: خانم مدیا رحمانی).

نقش مایه پشت سکه‌ها

چشم می خورد؛ البته در مهرها چنین تاجی دیده نمی شود (تصویر ۸). این تعبیر وجود دارد که تصویر پشت سکه ممکن است نشان دهنده شاه در مقام آورنده سلامتی باشد (Miles, 1973: 32). به عقیده دریایی تصویر پشت سکه شاید تجسمی از مفهوم فره باشد (Daryaei, 2016: 79). تاج بالدار در سکه های ساسانی به ایزد پیروزی اشاره می کند که بهرام یا ورثرغنه است (گاریلدی، ۱۳۹۵: ۱۲).

پشت سکه ها تصویر نیم رخ گاو نر کوهان دار با سر انسان ریش دار دیده می شود که تاجی بالدار بر سر دارد. در سمت راست تصویر ستاره و در سمت چپ سه نقطه مشاهده می شود (تصویر ۱۳ و ۵). تصویر این موجود ترکیبی به گوپت شاه، موجود اساطیری ایرانی، بسیار شبیه است که سر آن به صورت انسان و تنه به شکل گاو است (دادور، ۱۳۸۸: ۴۴). مشابه این تصویر در بسیاری از مهرهای ساسانی به

تصویر ۸: مهر ساسانی (Gignoux et Gyselen, 1982: pl XXII).

نوشته های روی سکه ها

از زمان خسرو دوم، عبارت دعایی «فره افزود» در سمت چپ سکه نقره پدیدار شد.

الف. سکه «دارا»

روی سکه نوع نخست، سمت راست کتیبه

سلسله به چشم می خورد که در نظر گرفتن

در ابتدا، در نوشته ای دایره ای شکل در اطراف سکه شاهان ساسانی نام و لقب شاه نقر می شد که به مرور زمان، این لقب ها کوتاه تر شد و از زمان خسرو اول فقط نام شاه ذکر شد (سرفراز، ۱۳۸۹: ۸۷ و ۸۸). پس

ندانست و آن را صفت فاعلی فعل *dāštan* دانست؛ یعنی *dārāy-e farrah afzūd* «دارنده فره افزاینده» (Miles, 1973: 32).

دریایی، رضایی باغبیدی، کوریل و گیزلن واژه سمت راست روی سکه را نام حاکم محلی می دانند (دریایی، ۱۳۹۳: ۷۰؛ رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۸۰؛ (Curiel, R & Gyselen, R, 1980: 167-168).

ب. سکه «آبای»

سمت راست واژه *سلسله* *Abāy; 'p'd* و سمت چپ *سلسله* *GDH xwarrah abzūd'pzw*: «فره افزود» نقر شده است. واژه سمت راست را در ابتدا «آزاد» *'c'd: 'Azād* قرائت کردند (Curiel & Gyselen, 1980: 171)؛ ولی با توجه به آمدن حرف *d* در آخر واژه، قرائت «آبای» *Abāy* را صحیح تر دانستند (Gyselen, 2000: 71)؛ زیرا در کتیبه ها و متون، «آزاد» به صورت *'c't* آمده است (مکنزی: ۱۳۷۹: ۳۵۸). واژه *abāy/ābāy* ممکن است اسم خاص یا بن مضارع از مصدر *abāyistan* یا *apāyitan* باشد (Gyselen, 2000: 74). اگر این سکه تقلیدی از سکه های ساسانی باشد، پس انتظار می رود سمت راست روی سکه، نام صاحب سکه درج شده باشد. البته روی سکه های عرب ساسانی، سمت راست همیشه اسم خاص نمی آید؛ برای مثال در سکه ای ناشناخته ضرب بیشاپور، سمت راست واژه عربی «جایز» و سمت چپ *GDH* آمده است؛ یا در سکه دیگر از همان ضراب خانه بیشاپور، سمت راست *'pzw* و سمت چپ *GDH* نقر شده است (تصویر ۹). پس این حدس ممکن است که ضراب خانه بیشاپور در ضرب سکه های مسی، همیشه از قانون سکه های ساسانی تبعیت نمی کرده است.

حرف نویسی *d'l'y* و آوانویسی *dārā* یا *dārāy* «دارا» برای آن امکان پذیر است. در سمت چپ، مشابه سکه های پس از زمان خسرو دوم، عبارت

سلسله *(xwarrah abzūd GDH'pzw)* «فره افزود» نقر شده است.

نخستین بار در سال ۱۹۳۴م/۱۳۱۳ش هرتسفلد (Herzfeld) نمونه ای از سکه موضوع پژوهش را از حفاری قصر ابونصر به دست آورد و تصویر آن را تهیه کرد. هرتسفلد عقیده داشت زمان ضرب سکه به احتمال بین سلطنت خسرو اول و دوم بوده است. او نوشته روی سکه در سمت راست را *dārāy/ dārāb* و در سمت چپ را *xvarrehafzūt* خواند. هرتسفلد عقیده داشت هیچ «دارا»یی در اواخر دوره ساسانی نمی شناسد و تنها «دارا»ی شناخته شده در زمان هخامنشیان بوده است.

پس از او فرای (Frye) با توجه به خط به کار رفته روی سکه، آن را به اواخر دوره ساسانیان، پس از خسرو پرویز، یا ابتدای دوره اسلامی نسبت داد. او نیز روی سکه را همانند هرتسفلد قرائت کرد و معتقد بود نام «دارا» در هیچ یک از منابع اواخر دوره ساسانی یا اوایل دوره اسلامی نیامده است؛ پس شاید یا نام حاکم محلی است یا به شهر «دارابگرد» اشاره می کند که به صورت مخفف *d'l'b* در بعضی از سکه های ساسانی آمده است. به جز یک نوع سکه از خسرو دوم که روی آن عبارت *'yl'n'pzw* آمده، نام هیچ شهری با عبارت *GDH'pzw* دیده نشده است.

به نظر فرای اینکه *d'l'y* را نام خاص حاکم محلی بدانیم، معقول تر از آن است که نام شهر در نظر بگیریم. شاید هم این واژه صورتی از شکل مصدر *dāštan* بوده است. در سال ۱۹۷۱/۱۳۵۰ش، گروپ سکه را بررسی کرد و واژه *dārāy* را نام حاکم یا شهر

تصویر ۹: سکه عرب‌ساسانی ضرب بیشاپور سال ۸۰ ق.

ج. سکه «ابزای»

سمت راست واژه $ʔpzy/abzāy$: و سمت چپ واژه $xwarrah$ نقر شده است. $abzāy$ شاید ستاک مضارع از مصدر $ʔpzwtn$: $abzūdan$ و به معنی «افزای» باشد (مکنزی، ۱۳۷۹: ۳۲)؛ اما صورت اسم خاص را هم می‌توان از روی جای درج کتیبه، یعنی سمت راست روی سکه، در نظر گرفت (Gyselen, 2000: 74). هرچند تاکنون چنین اسمی مشاهده نشده است.

نوشته پشت سکه‌ها

نوشته پشت هر سه سکه مشترک است؛ البته این نکته را باید متذکر شد پژوهشگرانی مانند هرتسفلد، فرای و گروپ تنها به سکه «دارا» دسترسی داشتند و پس از چند سال، دو سکه دیگر از حفاری‌های بیشاپور به دست آمدند و کوریل و گیزلن درباره آنها مطالعه کردند.

هرتسفلد در جایگاه نخستین پژوهشگر، نوشته

سمت چپ را $hamist-būšasp$ (دشمن پوشاسپ) قرائت کرد (Miles, 1973: 30-31)؛ اما فرای نظر دیگری داشت. او برای چهار حرف ابتدای آن واژه‌های $ʔp't$: $abād$ یا $c't$: $āzād$ یا $ʔpst$: $āpast(am)$ (پناه) و برای بخش دوم واژه $B'YHWNST$: $xwāst$ را پیشنهاد کرد و درست بودن قرائت هرتسفلد را ضعیف دانست (Miles, 1973: 32).

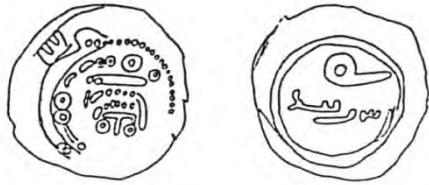
گروپ پس از مطالعه نظریه‌های هرتسفلد و فرای به این نتیجه رسید قرائت فرای برای جزء نخست $hamist$ به صورت $ʔp't$ ، از قرائت $hamist$ هرتسفلد قانع‌کننده‌تر است. او واژه دوم را $byš'c$ خواند و تمام عبارت را $ʔp't byš'c$: $abād-e bēšāz$ به معنای «طلوع سلامتی» در نظر گرفت. در واژه‌نامه پهلوی کاپادیا $abād$ به معنای «طلوع» و «آباد» است (Miles, 1973: 32).

کوریل و گیزلن نخستین کسانی بودند که واژه پشت سکه‌ها را نام ضراب‌خانه دانستند؛ البته آنها در ابتدا اعتقاد داشتند این سکه‌ها مربوط به اواخر دوره ساسانی‌اند. به نظر آنها نامی که در سمت چپ پشت سکه از ساعت ۸ تا ۱۲ ضرب شده است، نام ضراب‌خانه بیشاپور است که برخلاف معمول، به صورت مخفف $BYŠ$ نیامده و به صورت $ʔp't byš'pħr$: $abād bišāpuhr$ آمده است. تنها ضعف این تفسیر را وجود داشتن W در خط می‌دانستند که در صورت‌های نوشته‌شده دیگر به صورت $byš'pwħr$, $byš'pwhl$ آمده است (Curiel, R & Gyselen, R, 1980: 167-168).

به عقیده دریایی، عبارت پشت سکه ممکن است $ʔp't byš'pħr$: $āzād bišāpuhr$ آزاد بیشاپور باشد و نشان می‌دهد فرمانروای محلی موفق شده بود بیشاپور را در دست خود نگاه دارد (دریایی، ۱۳۹۳: ۷۰).

در سمت راست پشت سکه، ساعت ۳، حرف p به چشم می‌خورد که ممکن است مخفف $pylwcyh$: $pērōzih$ یا $plħwyħ$: $farroxih$ باشد (Curiel, R &

که روی بعضی از سکه‌های عرب ساسانی آمده است، ممکن است نام اختصاری فرنیغ باشد و شاید تشکیل گردهمایی مهم زردشتیان در مکان ضرب سکه را نشان دهد (مشیری، ۱۳۸۹: ۹۴).

ب

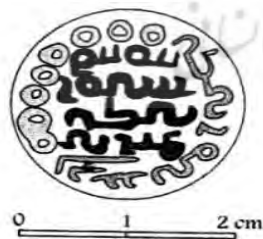
الف

(Gyselen, R, 1980: 167-168). حرف p در پشت سکه درهم عبدالله بن زبیر ضرب دارابگرد در کنار آتشدان (الف) و سکه عرب ساسانی دیگری (ب) نیز دیده شده است (تصویر ۱۰). به نظر مشیری حرف p

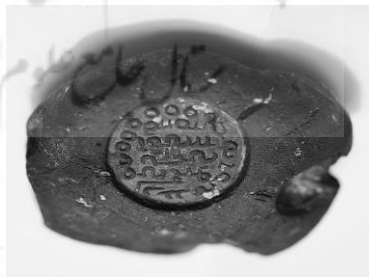
تصویر ۱۰. الف: سکه عرب ساسانی نقره متعلق به عبدالله سال ۷۲ ق (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۲۹)؛ ب: سکه عرب ساسانی مسی (Gyselen, 2000: 169).

با پیداشدن این گل مهرها، این نظریه مطرح شد که شاید آبادبیشاپور که روی سکه‌های عرب ساسانی آمده است، به این منطقه اشاره می‌کند و احتمال دارد مهرها نیز در دوران پس‌ساسانی ساخته شده باشند؛ همچنین آبادشاپور شاید مرکز شهرستان بیشاپور بوده است و ممکن است پس از سقوط ساسانیان، اصطلاح «آباد» به جای «شهرستان» روی مهرهای اداری استفاده شده باشد (Blet-Lemarquand et Gyselen, 2014: 11).

در سال ۱۳۹۳ ش، در اثر کاوش باستان‌شناسان در محوطه تل قلعه سیف‌آباد در استان فارس، مجموعه‌ای گل مهر به دست آمد که از ۷۵ گل مهر اداری یافت شده، ۵۸ گل مهر اثر مهرهایی با نام «آباد شاپور» از استان بیشاپور دارند (قاسمی، ۱۳۹۶: ۹۴ و ۹۵) که متعلق به موید منطقه بوده است (تصویر ۱۱ الف). پیش از این نیز در منطقه بیضا، در غرب دشت مرو دشت، گل مهری با همین نام یافت شده است (Askari Chaverdi & Cereti, 2013: 187) (تصویر ۱۱ ب).

ب

الف

تصویر ۱۱ الف: اثر مهر اداری از تل قلعه سیف‌آباد (قاسمی، ۱۳۹۶: ۹۸)؛ ب، گل مهر به دست آمده از بیضا (Chaverdi & Cereti, 2013: 188).

«آبادشاپور» بوده، چرا به آباد- بیشاپور تغییر پیدا کرده است؟ استفاده از شاپور یا سابور برای بیشاپور در دوره

این نظر جدید درباره «آباد شاپور» این پرسش را در ذهن ایجاد می‌کند: اگر منظور پشت سکه، منطقه

توجه به اینکه حجاج یوسف در سکه‌ای دیگر از عبارت *p̄rōz abāy :pylwc YHWN't* استفاده کرده است، پس بعید نیست *abāy* در اینجا به معنی آباد و اسم خاص نباشد و ستاک مضارع باشد و با توجه به این مسئله، شاید سکه موضوع بحث ما نیز هرگز به اسم خاص اشاره نمی‌کند.

گاه‌شماری سکه‌های بیشاپور

پیش از گاه‌شماری سکه‌های بیشاپور، بایسته است از اهمیت و وضعیت منطقه بیشاپور در ابتدای دوره اسلامی، سخن بگوییم.

فارس خاستگاه ساسانیان بود و از لحاظ استراتژیک بر سر راه جاده‌های نظامی قرار داشت؛ در نتیجه، یکی از هدف‌های مهم عرب‌ها برای تصرف شد (زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۲۵). شهرهای مختلف فارس بارها در مقابل عرب‌ها شورش کردند (طبری، ۱۳۵۲: ۲۶۹/۴). بیشاپور در نیمه دوم قرن ۷ م و تا زمان حمله عرب‌ها به ایران و برآمدن اسلام، از شهرهای مهم بود و تا قرن ۱۰ م/۴ق مردم در آنجا سکونت می‌کردند؛ ولی کم‌کم رو به افول نهاد. در سال ۱۶ق/۶۳۷م، عثمان بن ابی‌العاص به دستور عمر وارد سرزمین‌های ایران شد و در فارس پیشروی کرد و بر بخشی از بیشاپور و استخر و ارجان دست یافت و سالی را آنجا گذراند؛ سپس برادرش، حکم بن ابی‌العاص را بر یاران خود گماشت و به مدینه بازگشت (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۶۸؛ ابن‌بلخی، ۱۳۸۵: ۱۱۵). در فارس نامه ناصری آمده است که در سال ۱۸ق/۶۳۹م، عثمان بن ابی‌العاص قصبه کازرون را تصرف کرد؛ ولی موفق نشد شهر شاپور را تصرف کند؛ پس به جانب نوبندگان رفت (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۱۷۵/۱). عرب‌ها شهرک، والی پارس، را کشتند. در سال ۲۴ق/۶۴۵م که عثمان بن عفان خلیفه شد، مردم «شاپورخواست» و «کازرون» و دیگر اعمال، برادر

اسلامی معمول بوده و روی سکه‌های عرب‌ساسانی نیز یا صورت عربی سابور (تصویر ۶) یا علامت اختصاری BYŠ نقر می‌شده است؛ پس اگر به این منطقه اشاره می‌کرده است، معقول‌تر به نظر می‌رسد از همان آبادشاپور استفاده کنند تا آباد-بیشاپور.

مسئله دیگر استفاده از ترکیب آباد/آزاد و نام ضراب‌خانه در سکه‌های دیگر عرب‌ساسانی است؛ مانند «آباد/آزاد اردشیر خوره» و «آباد/آزاد کواد-خوره» در سکه‌های متعلق به فرخزاد و «آباد/آزاد کواد-خوره» و «آباد/آزاد استخر» متعلق به حاکمانی ناشناس (Gyselen, 2000: 118, 143; رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۷۷ و ۸۱).

با توجه به این سکه‌ها، احتمال آنکه اشاره آباد بیشاپور به منطقه آباد شاپور باشد، ضعیف‌تر می‌شود؛ ولی با توجه به سکه‌ها و مهرهای به دست آمده، نظریه استفاده از واژه «آباد» به جای «شهرستان» جای بررسی دارد؛ هرچند در منابع اسلامی به این موضوع اشاره نشده است.

در سکه‌ای متعلق به حجاج یوسف، در پشت سکه عبارت *p̄rōz abāy :pylwc 'p'd* آمده که رضایی باغبیدی آن را *p̄rōz ābād* و «فیروز آباد» ترجمه کرده است (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۷۵)؛ ولی منابع تاریخی، نامیدن شهر «گور» به «فیروز آباد» را به زمان عضدالدوله (علی بن بویه) (۳۳۸ تا ۳۷۲ق/۹۴۹ تا ۹۸۲م) منتسب می‌دانند (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۴۴؛ عقیلی، ۱۳۷۷: ۶۸ و ۶۹)؛ یعنی سال‌ها پس از ضرب این سکه. بنابراین بعید است اشاره آن به شهر فیروزآباد باشد.

لوک تردول (Luke Treadwell) واژه *Ābāy*، موجود در پشت سکه را نام صاحب‌منصب می‌داند و آن را همراه با سه سکه موضوع بحث ما در یک مجموعه قرار می‌دهد (Treadwell, 2008: 348). با

بودند، پس از شکست راهی ایران و منطقه فارس شدند. پیشوای آنها به نام خریت بن راشد گروهی از مسلمانان و مسیحیان را علیه حضرت علی (ع) رهبری کرد. شاید خوارج یکی از علت‌های شورش‌های منطقه خوزستان و فارس باشند. این شورش‌ها در سال ۳۸ق/۶۵۹م سرکوب شد و رهبر آن کشته شد. با شهادت امام علی (ع) در سال ۴۰ق/۶۶۱م به دست یکی از خوارج، اوضاع منطقه دگرگون شد و حکومت فردی برای مدت کوتاه، در برابر حکومت مرکزی امری شایع شد (فرای، ۱۳۷۵: ۸۸).

برای تعیین حدودی تاریخ سکه‌ها شاید کمک گرفتن از سکه‌های تاریخ‌دار ضرب بیشاپور ممکن باشد؛ از این رو تلاش بر آن شد از منابعی استفاده شود که سکه‌های عرب ساسانی را بررسی کرده‌اند. علاوه بر منابعی که در پیشینه پژوهشی به آنها اشاره شد، از کتاب سکه‌های عرب ساسانی واکر (۱۹۴۱م) و کتاب سکه‌های عرب ساسانی حسین رستگار (۱۳۹۵) نیز استفاده شده است.

جدول ۱: سکه‌های درهم و پشیز عرب ساسانی با نام ضرب‌خانه بیشاپور تا سال ۸۴ق.

سال ضرب	نام صاحب سکه
۲۰، ۲۵ تا ۳۵، ۳۹، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۸، ۶۳، ۸۰	سکه درهم با نام خسرو پرویز با حاشیه بسم الله و بسم الله الملك و بسم الله ربی
۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۷ (۲۹ تا ۳۴ با مبدا یزدگردی)	عبدالله بن عامر (۴۱ تا ۴۵ق)
(۲۵، ۲۹ با مبدا یزدگردی)، ۴۷، ۴۹، ۵۰ تا ۵۶ق	زیاد بن ابی سفیان (۴۵ تا ۵۴ق)
(۴۷، ۵۱ با مبدا یزدگردی)، ۵۳، ۵۵، ۶۳، ۶۵، ۶۷	عبدالله بن زیاد (۵۴ تا ۶۴ق)
۶۵ق (۵۳ با مبدا یزدگردی)	عبدالله بن زبیر (۶۰ تا ۷۳ق)
۶۶ و ۶۷ق	عبدالملک بن عبدالله (۶۶ و ۶۷ق)
۶۶ تا ۷۰ق	عمر بن عبدالله (۶۵ تا ۷۰ق)
۷۱ و ۷۲ و ۷۳ق	مقاتل بن مسمع (۷۲ و ۷۳ق)
۷۱، ۷۳، ۷۴ق	خالد بن عبدالله (۷۳-۷۴ق)
۶۹، ۷۵ق	قطربن فجائه (۶۹ تا ۷۸ق)
۷۵، ۷۶، ۷۹ق	مهلبن ابی صفره (۷۵ تا ۷۹ق)
۸۱ تا ۸۳ق، سکه پشیز تاریخ ناخوانا.	حجاج بن یوسف (۷۵ تا ۹۵ق)
۸۰ تا ۸۴ق	عبدالرحمان بن محمد (۸۰ تا ۸۴ق)

شهرک را به بیشاپور بردند و شورش کردند؛ اما سرانجام صلح کردند و ملزم به پرداخت جزیه شدند. در سال بیست ۲۵ق/۶۴۶م یا بنا بر نظر یعقوبی ۲۶ق/۶۴۷م (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۵۷/۲)، ابوموسی اشعری به دستور عثمان به ایالت فارس رفت تا مردم بیشاپور را سرکوب کند؛ چون آنها برای سومین بار نقض عهد کرده بودند. او همراه عثمان بن ابی العاص بیشاپور را فتح کرد (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۱۵ و ۱۱۶؛ بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۴۲).

تا اواسط سده هفتم میلادی، شهرهای مهم فارس، مانند اردشیر خوره و بیشاپور و استخر، بارها از کنترل عرب‌ها خارج شدند و شهرهای گور یا فیروزآباد و استخر از آخرین شهرهای فارس بودند که تازیان آنجا را فتح کردند. استیلای عرب‌ها بر سرزمین فارس و دامنه فتوحات آنها در طبرستان گرگان و استرآباد در زمان خلافت عثمان و در واقع پس از مرگ یزدگرد سوم در سال ۳۱ق/۶۵۲م، رخ داد (نفیسی، ۱۳۸۴: ۱۳۴).

پس از جنگ صفین در سال ۳۷ق/۶۵۷م، خوارج یا همان مسلمانانی که بر حضرت علی (ع) شوریده

نتیجه

ābāy نیز وجود داشته است. البته همان گونه که پیش از این اشاره شد، روی سکه‌های مسی عرب‌ساسانی، در سمت راست همیشه اسم خاص نمی‌آمده و از قانون سکه‌های ساسانی تبعیت نمی‌کرده است.

درباره کتیبه پشت سکه‌ها دو احتمال وجود دارد:
۱. منظور آباد- بیشاپور بوده است؛ چون در سکه‌ها در ترکیب با بیشاپور، استخر، قبادخوره و اردشیرخوره دیده شده است که از کوره‌های فارس و از شهرهای مهم بودند. شاید «آباد» اصطلاحی بوده که در دوره‌ای در ایالت فارس برای کوره‌های آن استفاده می‌شده است؛ هرچند درباره کوره دارابگرد تاکنون نمونه‌ای دیده نشده یا در منابع اسلامی مطلبی نیامده است.

۲. منظور آزاد- بیشاپور بوده و حاکم محلی با ضرب واژه آزاد می‌خواسته است استقلال خود را از سرپرستی عرب‌ها نشان دهد (دریایی، ۱۳۹۳: ۶۶). استفاده از ترکیب «آزاد» همراه با نام شهر در چند سکه عرب‌ساسانی دیگر متعلق به ضرب اردشیرخوره و کوادخوره و استخر نیز دیده شده است و اینها شهرهایی‌اند که بارها مقابل اعراب قیام کردند.

با نگاهی به گاه‌شماری سکه‌ها (جدول ۱) و با توجه به مطلبی که درباره «دارا» و حضور او در ایران گفته شد، محتمل است سکه در سال ۴۰ق ضرب شده باشد. این همان سالی است که پس از شهادت حضرت علی(ع) شورش‌هایی در منطقه رخ داد و آزاد- بیشاپور به استقلال منطقه در این دوره اشاره می‌کند. دو سکه دیگر، افزای و ابای (= باید، لازم)، به دنبال سکه دارا و به صورت شعارگونه ضرب شده‌اند.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

۱. ابن بلخی، (۱۳۸۵)، *فارسنامه*، تصحیح و تحشیه گای لسترانج، رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر.

درباره سکه «دارا» که در مجموعه ما فراوانی بیشتری دارد، نظریه‌های متفاوتی وجود دارد: ۱. نام خاص شخص؛ ۲. مخفف نام شهر دارابگرد؛ ۳. صفت فاعلی فعل «داشتن». اگر این سکه از سکه‌های نقره ساسانی تبعیت کند، باید انتظار داشت در سمت راست سکه، نام فرمانروا ذکر شده باشد. «دارا» نامی است که روی مهرهای ساسانی نیز آمده است؛ برای مثال در مهری که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود، نام *dārāy* پدر *māndād* آمده است (Gignoux, 1986: 75)؛ یا *Gyselen, 1993: 74*؛ یا روی گل مهری که از قصر ابونصر به دست آمده است، نام *Dārāy-weh* فرزند *Bardag* دیده می‌شود (Gignoux, 1974: 183)؛ *Yamauchi, 1993: 14*. *NihonShoki*. نیهون شوکی در کتاب شرح وقایع ژاپن، از شخصی به نام «دارا» از ایرانیان مقیم ژاپن نام برده است که در سال ۶۶۰م/۴۰ق ژاپن را به قصد کشورش، ایران، ترک کرد؛ در حالی که چند ده نفر را به همراه داشت و به امپراتور ژاپن قول بازگشت و انجام خدمت به او را داد (Morita, 2012). به نظر می‌رسد این شخص از طبقه نجبا بوده و برای امپراتور ژاپن اهمیت خاصی داشته است. نمونه‌های ذکر شده نشان می‌دهند نام «دارا» در دوره ساسانیان و در ابتدای دوره اسلامی میان ایرانیان متداول بوده است. شاید هم بین «دارا»ی روی سکه با شخصی که در وقایع‌نامه ژاپن آمده است، ارتباطی وجود داشته باشد. شاید از نجبای ایرانی بوده که در زمان آشوب‌های داخلی به ایران آمده و اداره منطقه‌ای را به دست گرفته است.

اما درباره دو سکه دیگر، اسم خاص «آبای» یا «ابزای» تاکنون روی مهرها یا نوشته‌های تاریخی دیده نشده است. البته در مهرها، اسم‌هایی مانند *ābōy* و *ābiy* دیده شده است (Gignoux, 1986: 26)؛ پس شاید

- تهران: سمت.
۱۳. شمس اشراق، عبدالرزاق، (۱۳۶۹)، نخستین سکه‌های امپراتوری اسلام، اصفهان: خدمات فرهنگی استاک.
۱۴. طبری، محمدبن جریر، (۱۳۵۲)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۱۵. عقیلی، عبدالله، (۱۳۷۷)، دارالضربهای ایران در دوره اسلامی، تهران: موقوفات محمود افشار یزدی.
۱۶. فرای، ریچارد نلسون، (۱۳۷۵)، عصر زرین فرهنگ ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چ ۳، تهران: سروش.
۱۷. -----، (۱۳۸۳)، تاریخ ایران کمبریج ج ۳ قسمت ۱: «تاریخ سیاسی ایران در دوره ساسانیان»، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
۱۸. گاریبلدی، آندرئا، (۱۳۹۵)، تاریخ و سکه‌های ساسانی، ترجمه شاهین آریامنش، تهران: آریارمنا.
۱۹. مشیری، ملک‌ایرج، (۱۳۸۹)، عرب ساسانی: سکه‌های دوره جنگ داخلی: مانی‌گرایان، یزیدیه و خوارج دیگر، ترجمه مهدیه دستمالچی، تهران: پازینه.
۲۰. مکنزی، دیوید نیل، (۱۳۷۹)، فرهنگ کوچک زبان پهلوی، ترجمه مهشید میرفخرایی، چ ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۱. نفیسی، سعید، (۱۳۸۴)، تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، تهران: اساطیر.
۲۲. واکر، جان، (۱۳۷۸)، سکه‌های ساسانی و عربی به دست آمده از حفاری‌های بیشاپور، ترجمه اصغر کریمی، چ ۲، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
۲۳. یعقوبی، احمدبن اسحاق، (۱۳۸۲)، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، چ ۲، چ ۹، تهران: علمی فرهنگی.
۲. اصفهانی، حمزه‌بن حسن، (۱۳۴۶)، تاریخ پیامبران و شاهان، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳. البلاذری، الامام ابی العباس احمدبن یحیی بن جابر، (۱۴۰۷/ق ۱۹۸۷م)، فتوح البلدان، با حواشی عبدالله انیس الطباع، بیروت: المعاف.
۴. حسینی فسائی، (۱۳۶۷)، فارسنامه ناصری، تصحیح و تحشیه از منصور رستگار فسائی، چ ۲، تهران: امیرکبیر.
۵. حصوری، علی، (۱۳۷۱)، آخرین شاه، تهران: بهمن.
۶. دادور، ابوالقاسم و مهتاب مبینی، (۱۳۸۸)، جانوران ترکیبی در هنر ایران باستان، تهران: دانشگاه الزهرا.
۷. دریایی، تورج، (۱۳۹۳)، شاهنشاهی ایران، پیروزی عرب‌ها و فرجام‌شناختی زردشتی، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: توس.
۸. دینوری، ابوحنیفه احمدبن داود، (۱۳۷۱)، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، چ ۴، تهران: نی.
۹. رستگار، حسین، (۱۳۹۵)، سکه‌های عرب ساسانی؛ بررسی و طبقه‌بندی نخستین درهم‌های اسلامی، تهران: پازینه.
۱۰. رضایی باغبیدی، حسن، (۱۳۹۳)، سکه‌های ایران در دوره اسلامی: از آغاز تا برآمدن سلجوقیان، تهران: سمت.
۱۱. زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۷)، تاریخ ایران کمبریج ج ۴: «فتح ایران به دست اعراب در ادوار پیش از اسلام»، گردآورنده ریچارد فرای، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
۱۲. سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آورزمانی، (۱۳۸۹)، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، چ ۸

ب. مقاله

34. Heidmann, S, (2010), "The Standing Caliph –Type- the Object on the Reverse Coinage & History in the Seventh Century Near East". *Proceedings of the 12th Seventh Century Syrian Numismatic Round Table*. ed by Andrew Oddy, London.

35. Miles, G, (1973), "The Coins". *Sasanian Remains from Qasr-I Abu Nasr*, ed. R.N. Frye. Massachusetts, Cambridge: Harward University Press.

36. Morita, T., "Japan, iv. Iranians in Japan". *Encyclopædia Iranica*, XIV, Fasc. 5&6, pp. 558-561, available online at: <http://www.iranicaonline.org/articles/japan-iv-iranians-in-japan-1> (accessed on 30 December 2012)

37. Nyberg, H., S, (1974), *A Manual of Pahlavi*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

38. Treadwell, L., (2008), "The Copper Coinage of Umayyad Iran", *The Numismatic Chronicle*. Vol. 168, Royal Numismatic Society. 331-381.

39. Walker, J., (1941), *A Catalogue of the Arab- Sasanian Coins*, London: British Museum.

40. Yamauchi, K., (1993), *Iranian Studies 5: The Vocabulary of Sasanian Seals*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.

۲۴. قاسمی، پارسا و دیگران، (۱۳۹۶)، «بازسازی

تقسیمات استان ساسانی بیشابور با کشف تعدادی

نام‌جای جدید از گل مهرهای محوطه تل قلعه

سیف‌آباد- کازرون»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران،

ش ۱۴، دوره هفتم، ص ۹۱ تا ۱۰۲.

ج. منابع لاتین

25. Askari Chaverdi, A. & Cereti, C., (2013). "Preliminary notes on two small groups of Sasanian bullae recently discovered in Fārs", *Commentations Iranicae. Vladimiro f. Aaron Livschits nonagenario donum natalicium*, ed by Tokhtasev S. & Luria, P. Saint-Petersbourg. 182-190.

26. Curiel, R., Gyselen R., (1980), "Une Collection de Monnaies de Cuivre Sasanides Tardives et Arabo- Sasanides". *Studia Iranica*. tome 9, Fasc. 2, Leiden. 163-184.

27. Daryaee, T, (2010), "When the End is Near: Barbarized Armies and Barracks Kings of Late Antique Iran", *Ancient and Middle Iranian Studies*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 43-52.

28. Daryaee, T, (2016), "Persian Lords and the Umayyads: Cooperation and Coexistence in a Turbulent Time", *Christians and Others in the Umayyad State*, ed. by Antoine Borrut and Fred M. Donner. Chicago, Illinois: The Oriental Institute of the University of Chicago. 73-82.

29. Gignoux, Ph et Gyselen, R, (1982), *Sceaux Sasanides de Diverses Collections Privées*. Leuven: Éditions Peeters.

30. Gignoux, Ph, (1974), "Les Bulles Sassanides de Qasr-I Abu Nasr", *Memorial Jean de Menasce*. ed by Gignoux et Tafazzoli. Louvain. 169-187.

31. Gignoux, Ph, (1986), *Noms Propres Sassanides en Moyen-Perse épigraphique*. Fasc.2 de l'Iranisches Personennamenbuch. Band II, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

32. Gyselen, R, (2000), *Arab- Sasanian Copper Coinage*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

33. Gyselen, R, (1993), *Catalogue des sceaux, camées, et bulles sassanides de la Bibliothèque nationale et du Musée du Louvre*. Paris: Bibliothèque nationale.